

UOT 327

S.A.Əliyeva
Bakı Slavyan Universiteti
aliyevsabina23@ymail.com

ADNAN MENDERES HÖKUMƏTİ DÖVRÜNDƏ TÜRKİYƏNİN KİPR SİYASƏTİ

Açar sözlər: Kipr problemi, A.Menderes hökuməti, Türkiyə, Yunanıstan

Kipr problemi –1950-ci illərdən etibarən Türkiyənin xarici siyasətinin ən vacib məsələlərindən biridir. 1950-60-cı illərdə iqtidarda olan Adnan Menderes hökuməti Kipr problemi ilə bağlı fərqli siyasi mövqelər nümayiş etdirmişdir. Bu dövrdə Kipr məsələsi ilə bağlı Türkiyənin ilkin mövqeyi adada icmalararası toqquşmaların qarşısının alınması, İngiltərənin idarəçiliyi altında mövcud status-kvonun davam etdirilməsi ilə bağlı idi. Lakin yunan tərəfinin Enozis siyasətini gerçəkləşdirmək cəhdlərinin və türk icmasına qarşı təzyiqlərinin artması Türkiyənin məsələ ilə bağlı rəsmi mövqeyində dəyişiklik etməsinə labüd etdi. Bu baxımdan məqalədə Türkiyənin baş naziri Adnan Menderesin hakimiyyət illərində Türkiyənin Kipr siyasəti təhlil edilmiş, problemin həlli istiqamətində həyata keçirilmiş danışıqlar prosesi, Türkiyənin mövqeyi, söyləri və diplomatik uğurları tədqiq edilmişdir.

C.A.Алиева

КИПРСКАЯ ПОЛИТИКА ТУРЦИИ В ПЕРИОД ПРАВИТЕЛЬСТВА АДНАНА МЕНДЕРЕСА

Ключевые слова: Кипрская проблема, правительство А.Мендереса, Турция, Греция

Кипрская проблема – является одним из важных внешнеполитических вопросов для Турции с 1950-х гг. Правительство Аднана Мендереса, находившееся у власти в 1950-60-х годах, демонстрировало различные политические позиции по кипрской проблеме. Первоначальная позиция Турции по вопросу Кипра в этот период была связана с предотвращением межобщинных конфликтов на острове, поддержанием существующего статус-кво под управлением Великобритании. Но растущие попытки греческой стороны реализовать политику Энозиса и давление на турецкую общину заставили Турцию изменить свою официальную позицию по этому вопросу. С этой точки зрения в статье анализируется политика Турции на Кипре в годы правления премьер-министра Турции Аднана Мендереса, изучается переговорный процесс по решению проблемы, позиция Турции, ее усилия и дипломатические успехи.

THE CYPRUS POLICY OF TURKEY DURING THE GOVERNMENT OF ADNAN MENDERES

Keywords: *The Cyprus problem, A.Menderes government, Turkey, Greece*

The Cyprus problem has been one of the most important foreign policy issues for Turkey since the 1950s. The government of Adnan Menderes, which was in power in the 1950- 60s, demonstrated various political positions on the Cyprus problem. Turkey's initial position on Cyprus during this period was to prevent inter-communal conflicts on the island, maintaining the existing status quo under British rule. But the growing attempts of the Greek side to implement the Enosis policy and pressure on the Turkish community forced Turkey to change its official position on this issue. From this point of view, the article analyzes Turkey's policy in Cyprus during the reign of Turkish Prime Minister Adnan Menderes, examines the negotiation process to resolve the problem, Turkey's position, its efforts and diplomatic successes.

14 may 1950-ci ildə keçirilən seçkilərdə qələbə qazanan və 27 may 1960-cı ildə hərbi çevrilişlə iqtidardan uzaqlaşdırılan Adnan Menderesin rəhbərlik etdiyi Demokrat Partiya iqtidarı hakimiyyətdə olduğu 10 il ərzində Kipr məsələsi ilə bağlı müxtəlif siyasi mövqe nümayiş etdirərək 3 fərqli siyasət həyata keçirmişdir. Hakimiyyətinin ilk illərində Demokrat Partiya iqtidarı bu istiqamətdə sələfi CHP-nin siyasətini davam etdirmişdir. Belə ki, A.Menderesin ifadəsi ilə «Anadolunun davamından ibarət və onun təhlükəsizliyinin əsas nöqtələrindən biri» olan Kiprdə ən ideal həll o dövr Türkiyə hökumətinin fikrincə, adanın İngiltərənin idarəçiliyində qalmaqda davam etməsi idi. Bu səbəbdən Türkiyə Kipr məsələsinin yalnız İngiltərəni maraqlandıran məsələ olduğunu hesab edərək adadakı problemlərlə bağlı hər hansı siyasi kurs açıqlamaqdan çəkinmiş, Lozanna sülh müqaviləsi ilə formalaşdırılmış status-kvonun davam etdirilməsini müdafiə edərək İngiltərənin daxili işinə qarışmamaq siyasətini həyata keçirmişdir. Lakin İngiltərə Kiprdən imtina etdiyi təqdirdə ada Türkiyəyə verilməli idi. Beləliklə, 1950-ci illərin I yarısında Menderes hökumətinin Kiprlə bağlı xarici siyasətinin təməlini tanınmış siyasətçi Şükrü Gürelin ifadəsi ilə “İngiltərənin siyasətindən fərqli siyasət həyata keçirməmək, adanın statusunda hər hansı dəyişiklik edilməməsinin zəruriliyini müdafiə etmək, əgər statusda dəyişiklikdən söhbət gedərsə, bunda Türkiyənin də mütləq söz sahibi olması” [20, s. 87] müddəası təşkil etmişdir.

1950-ci ilin yanvarında Kiprdə yunan kilsələrində başlayan fəallaşma 8 oktyabrda Kitium yepiskopu Makariosun (Mixail Xristodolu Muskos) Kiprli yunan pravoslavların baş yepiskopu seçilməsi ilə daha da təşkilatlanmış hal aldı. Belə ki, Makarios baş yepiskop seçildiyi andan Enosisi gerçəkləşdirmək

məqsədlə Yunanıstan, İngiltərə və Amerikaya tez-tez səfərlər edərək pravoslav kilsələri və rəsmi dairələrlə əlaqələr yaratmış, onların yardımlarını təmin etmiş və bu yolla Enosis istiqamətində geniş təbliğat kampaniyasını gerçəkləşdirmişdir [6, s.88]. 1951-ci ilin ortalarından etibarən Makariosun söylərini Yunanıstan hakim dairələri açıq şəkildə dəstəkləməyə başlayır. Yunanıstan baş naziri Sofoklis Veneziolos 16 fevral 1951-ci ildə parlamentdəki çıxışında Kipr məsələsi ilə bağlı dövlətin rəsmi mövqeyini belə ifadə etmişdir: “Biz Kipr adasının ilhaqını bu gün deyil, 1915-ci ildən bəri dəfələrlə xahiş etdik. O zamandan bu günə qədər iş başına gələn bütün Yunanıstan hökumətləri də bu tələbi təkrarladılar. Biz yeni bir müraciət etmədiksə, bundan bu məsələdən imtina etdiyimiz nəticəsi çıxarılmamalıdır. Sükutumuz siyasi təfəkkürümüzün zəruri təzahüründən ibarətdir. Həqiqətdə Kipri istəməkdən heç bir zaman imtina etməyəcəyik” [18].

Yunanıstanın və kiprli yunanların Enosisi gerçəkləşdirmə cəhdləri qarşısında türk ictimaiyyəti səssiz qalmamış, İstanbul və Ankarada tələbələr də Enosisə qarşı mitinqlər təşkil etmişdir. Lakin hakim Demokrat Partiya Kipr məsələsində öz mövqeyini dəyişməyərək İngiltərədən başqa hər hansı bir dövlətin ada üzərində haqq tələb etməsini qəbul etməmişdir. Bununla yanaşı, Menderes hökuməti 1951-ci ilin sonlarına qədər NATO-ya üzv qəbul edilməyi xarici siyasətin başlıca məqsədi hesab edirdi və bu səbəbdən Kipr məsələsinin NATO-ya qoşulmaq prosesinə mane ola biləcəyini düşünərək mitinqlərin keçirilməsinə belə qarşı çıxırdı. Hətta 18 fevral 1952-ci ildə Türkiyə NATO-ya daxil olduqdan sonra belə iqtidarın Kipr məsələsində mövqeyi dəyişmədi və hətta NATO üzrə müttəfiqləri olan İngiltərə və Yunanıstanla münasibətlərinin Kipr məsələsinə görə pisləşməsindən belə ehtiyatlanırdı [10, s.263-264].

Türkiyə hökumətinin bu mövqeyinin əksinə olaraq Makariosun təşəbbüskarlığı və təzyiqi ilə Yunanıstan 1954-cü ilin mart ayından etibarən İngiltərədən Kiprin Yunanıstana ilhaq edilməsini tələb etməyə başlamışdır. Bu zaman Türkiyə İngiltərə ilə birlikdə hərəkət edərək adadakı türk əhalinin varlığı və adanın Yunanıstandan daha çox Türkiyə ilə olan coğrafi yaxınlığı kimi əsaslarla adanın Yunanıstana birləşməsinə – Enosisə qarşı olduğunu açıqlamışdır. 3 may 1954-cü ildə Yunanıstan baş naziri Papaqos Kipr problemini BMT Baş Assambleyasının müzakirəsinə çıxaracağını bəyan etmişdir. Hələ 1949-cu ildə Kiprdəki bütün türk qurum və birliklərini birləşdirmək məqsədlə təsis edilmiş və Enosisə qarşı mübarizədə fəaliyyəti koordinasiya edən “Kipr Türk Qurumları Federasiyası” baş verənlərdən narahat olaraq [11, s.391] Türkiyədən yardım tələb etmişdir. Nəticədə Türkiyə Afinadakı səfirliyi vasitəsilə Yunanıstan hökumətinə çatdırdığı notada Türkiyənin adadakı status-kvonun qorunmasından yana olduğunu, əgər adanın gələcəyi ilə bağlı hər hansı bir cəhd göstərəcəklərsə, bu məsələdə Türkiyənin də bir tərəf kimi görülməsinin mütləq olduğu və problemin BMT-yə çıxarılmasının türk-yunan münasibətlərinə mənfi təsir edəcəyini bəyan

etməklə kifayətlənmişdir [19, s.12]. Bu notaya əhəmiyyət verməyən Yunanıstan 16 avqust 1954-cü ildə Kipr probleminin öz müqəddəratını təyinetmə haqqı çərçivəsində həll edilməsi üçün BMT-yə müraciət etdi və bununla da Kipr problemi beynəlxalq arenaya çıxarıldı. 1954-cü ilin 23 sentyabrında Yunanıstanın “BMT-nin himayəsi altında olan xalqların bərabər hüquqları və öz müqəddəratını təyin etmək prinsipi”nin Kipr adasında yaşayan əhaliyə tətbiq edilməsi ilə bağlı müraciəti səsverməyə çıxarıldı və nəticədə 19 əleyhinə, 12 bitərəf və 30 lehinə səsle məsələnin gündəmə gətirilməsi qərara alındı [14, s.286]. BMT Baş Assambleyasının 1954-cü il 17 dekabr tarixli IX sessiyasının 514-cü plenar iclasında Yunanıstanın müraciəti müzakirə olundu. Lakin BMT Baş Assambleyası o dövr üçün Kipr problemi ilə bağlı qərar qəbul etməyi münasib hesab etmədiyini və məsələyə daha sonra da baxılmayacağını bəyan edərək qətnamə layihəsini səsə qoymadı və Yunanıstanın müraciətini rədd etdi [22].

Lakin qərardan razı olmayan Makariosun rəhbərlik etdiyi kilsə Yunanıstanın da dəstəyi ilə adada ingilislərə qarşı mübarizə aparmaq qərarına gəldi və məsələni silah gücü ilə həll etməyi qərarlaşırdı. Kipr yunanları ümumi tətil təşkil etdilər və 18 dekabr 1954-cü ildə Britaniya qoşunları ilə qarşı-qarşıya gəldilər və nəticədə 37 nəfər yaralandı. Yunan polkovniki Georgios Qrivas 1954-cü il 10 noyabrda Britaniya müstəmləkə hökumətinə qarşı kiprli yunanların üsyan hərəkətinin rəhbəri kimi Kiprə gəldi. Georgios Qrivasın komandanlığı altında rəsmi olaraq 13 yanvar 1955-ci ildə Kipr Döyüşçülərinin Milli Təşkilatı – EOKA (Ethniki Organosis Kyprion Agoniston) (British Cyprus (1914-1960) // <https://uca.edu/politicalscience>), OXEN (Gənclərin Xristian Pravoslav İttifaqı) və PEON (Kipr Enosisçi Gənclik Təşkilatı) kimi təşkilatlar yaradılmışdır. Bu təşkilatlar 1 aprel 1955-ci ildə ingilisləri adadan çıxartmaq, türkləri isə məhv etmək məqsədilə fəaliyyətə başlamışdılar. 1 apreldən başlayan hadisələr nəticəsində aralarında kiprli türklərin, Britaniya əsgərləri və mülki şəxslərin, eləcə də kiprli yunanların olduğu 600-ə yaxın insan qətlə yetirilmişdir [23].

EOKA-nın həyata keçirdiyi bu və digər terror hadisələrində türklərin də hədəfə alınması Demokrat Partiyanın Kipr siyasətinin dəyişməsində təsirli olmuşdur. Türkiyənin dövlət başçısı Cəlal Bayar 2 iyul 1955-ci il tarixində “Daily Telegraph” qəzetində yayımlanan müsahibəsində Lozanna Sülh Müqaviləsi ilə “Meqali İdea”nın artıq tarixə qovuşduğunu, lakin yunanların bu ideali yenidən canlandırmağa çalışdığını, Türkiyənin isə qətiyyətlə Kiprin Yunanıstana verilməsinə icazə verməyəcəyini bəyan etmişdir [6, s.90].

Prezident Cəlal Bayar 24 avqust 1955-ci ildə İstanbuldakı nitqində Kiprin iki icma arasında bölüşdürülməsinə qarşı çıxaraq adanın Türkiyəyə qaytarılmasını istəmiş, Türkiyənin Kipr siyasətində artıq qətiyyətli mövqeyini nümayiş etdirmişdir [2, s.170-173]. Adadakı gərginliklərin şiddətli xarakter alması nəticəsində İngiltərə Yunanıstan və Türkiyəni Londona məsələ ilə bağlı danışıqlar aparmağa dəvət etdi. 29 avqust-7 sentyabr tarixlərində keçirilən London konfransda Türkiyə Xarici işlər

naziri Fatin Rüştü Zorlunun çıxışı, nümayiş etdirdiyi mövqeyi Menderes hökumətinin Kipr siyasətində yeni bir mərhələyə keçdiyini söyləməyə imkan verir. Məhz London konfransında Türkiyə ilk dəfə öz siyasətini formulə edə bilmişdir. Belə ki, konfransda Türkiyənin baş nazirinin müavini F.R.Zorlu öz çıxışında bəyan etmişdir: "...Şərqi Aralıq dənizinin şimal məntəqəsindəki asayış birbaşa London konfransında bir araya gəlmiş bu üç dövlətin səmimi və sıx əməkdaşlığından asılıdır. Çünki bu dövlətlərin bu məntəqədə olan əraziləri bir-birilərinə elə qarışmışdır ki, aralarında hər hansı birliyin mövcud olub-olmamasından asılı olaraq müdafiələri ya zəifləyər, ya da güclənər. Bu səbəblə bu dövlətlər arasında tam bir etimad və qarşılıqlı təhlükəsizlik hissi hökm sürməlidir..." [2, s.170-173].

Konfransda Türkiyə tərəfi adadakı status-quo qorunmadığı təqdirdə adanın Türkiyəyə geri verilməsini tələb etmiş, perspektivdə isə problemin həlli yolu olaraq İngiltərənin təklif etdiyi "self-government" prinsipini, yəni özünüidarəetmə prinsipini təklif etmişdir [21, s.58]. Yunanıstan tərəfinin "self-determination", yəni öz müqəddəratını təyin etmə prinsipini müdafiə etməsinə isə F.R.Zorlu bu prinsipin BMT nizamnaməsində kifayət qədər açıqlanmadığını, beynəlxalq münasibətlər tarixində bir çox dəfə coğrafi və hərbi amillərin bu prinsipə üstün gəldiyini açıqlamışdır. Türkiyə tərəfi həmçinin təhdidlərin dayandırıldığı, din adamlarının siyasətə müdaxiləsinin qarşısının alındığı, kipro türklərə və yunanlara bərabər siyasi təmsilçilik hüququnun verildiyi və adanın müqəddəratının kipro yunan çoxluğunun qərarı ilə təyin edilməsi tələbinin təmin edilmədiyi təqdirdə Kiprdə muxtariyyət idarəçilik formasının qəbul ediləcəyini bəyan etmişdir. Lakin Zorlunun idarəçilik baxımından iki xalqın bərabərliyi prinsipini müdafiə etməsinə Yunanıstanın qarşı çıxması və ümumiyyətlə konfransda hər 3 tərəfin fərqli mövqə nümayiş etdirməsi, eyni zamanda konfransın gedişi zamanı baş verən 6-7 sentyabr hadisələri konfransın müsbət nəticə əldə etmədən yekunlaşması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, qeyd edilən hadisə 5 sentyabrda İstanbul Ekspress Qəzetinin Selanikdə "Atatürkün evinə bomba atıldı" başlıqlı yalan xəbərlə başlamış, nəticədə 6-7 sentyabrda İstanbul, İzmir və Ankarada yunanların daşınan və daşınmaz mülkiyyətləri talan edilmişdir. Yunanıstan baş naziri Maraşel Papaqos bu hadisələrin ingilislər tərəfindən qızışdırıldığı [6, s.91], London konfransının isə Türkiyə-Yunanıstan münasibətlərinin pozulması məqsədilə təşkil edilmiş oyun olduğu bəyanatları ilə çıxış etdi. Lakin baş verənlər adada mövcud vəziyyətin gərginləşməsinə, icmalararası toqquşmaların artmasına səbəb oldu. London konfransının Türkiyə üçün yeganə müsbət tərəfi Kipr məsələsində söz sahibi kimi özünü təsdiqləməsi və məsələdə artıq qətiyyətli mövqeyini nümayiş etdirməsi oldu.

Adadakı toqquşmaların şiddətlənməsi həmçinin Makariosun fəaliyyəti ilə də bağlı idi. 22 sentyabr 1955-ci ildə Makarios Kipr məsələsi ilə bağlı "passiv siyasət" izləyəcəyi, yəni bundan belə şiddət siyasətinə son verəcəyini açıqlamışdır. Onun elan etdiyi boykot planına görə, vergilər ödənilməyəcək və bu vəziyyətdə ingilis hökuməti mallarını satışa çıxaracaq, lakin heç kim bu malları satın

almayacaqdır. Bir müddət sonra müəllimlər də məktəblərə getməyəcək, şagirdlər özəl dərslər alacaqdılar. Yüksək vəzifəli məmurlar istefa verəcək, kiçik vəzifəli məmurlar isə ümumi tətıl keçirəcək, polislər də vəzifələrindən istefa verəcəklər. Plana müvafiq olaraq 22 sentyabr 1955-ci ildə Kipr İcra Şurasının yunan üzvləri ingilis hökumətinin hökmranlıq tələbini Kipr xalqının heç bir zaman qəbul etməyəcəyini əsas gətirərək istefa ərizələrini Kipr qubernatoru Ser Robert Armitaja verdilər [6, s.92].

Kiprli yunanların boykotu qarşısında ingilislər xüsusilə polis kadrlarını türklərdən seçməyə başladılar. Bu da onları kiprli yunan təşkilatlarının hədəfinə çevirirdi. Kiprli yunan milliyətçilərinin lideri Georgias Qrivasın rəhbərliyi ilə silahlı təşkilatlar ingilislərə və adadakı polislərə qarşı hücumlarını artırdılar. Buna cavab olaraq adadakı türklər də öz silahlı təşkilatını – Türk Müqavimət Təşkilatını yaratdılar.

Digər tərəfdən Makarios bəyan etdiyi “passiv siyasət” planına uyğun olmayaraq bir müddət sonra terror fəaliyyətlərini açıq şəkildə dəstəkləməyə başladı. Belə ki, Makariosun qəzetə verdiyi müsahibədə “EOKA-nı nədən qınamadığı” sualına “EOKA xalq tərəfindən saxlanılır. Xalqın arzusunun əksinə olaraq EOKA-nı mənim qınamağım heç də düzgün deyildir” [17, s.20] cavabı bunun əyani təsdiqidir.

London konfransından sonra kompromissə nail olmaq üçün ingilis hökuməti Makariosla 1955-56-cı illərdə danışıqlar aparsa da, heç bir müsbət nəticə əldə edilməmişdir. Nəticədə 1956-cı ilin martında Makarios 3 dostu ilə birlikdə Hind okeanındakı Seyşel adalarına sürgün edilmişdir [17, s.20]. Lakin bu, adadakı toqquşmaların daha da şiddətlənməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, Makariosun sürgünündən sonra ilk 20 gün ərzində Kiprdə baş verən hadisələrdə 22 nəfər öldürülmüş (2 türk, 8 ingilis və 12 EOKA-çı) və 39 nəfər də yaralanmışdır. Hadisələrdə təqsirləndirilmiş 2 kiprli yunana ölüm cəzasının verilməsindən sonra 9 may 1956-cı ildə Afinada baş vermiş hadisələrdə 7 nəfər ölmüş, 200 nəfər də yaralanmışdır. 26 iyun 1956-cı ildə EOKA hərbiçiləri onları izləyən ingilis əsgərlərinin olduğu meşəni yandırmaları nəticəsində 19 ingilis əsgər ölmüş, 18-i də yaralanmışdır. Kipr qubernatoru Hardinqin baş verən hadisələr haqqında İngiltərə XİN-ə məlumat verərkən EOKA-çılar haqqında “dangerous maniacs”, yəni “təhlükəli manyaklar” ifadəsini işlətməsi adada baş verənlərin şiddətini nümayiş etdirirdi [6, s.92].

Adadakı qarşıdurmanın güclənməsi İngiltərənin Kiprdəki mövqeyini xeyli dərəcədə zəiflətməmişdir. Eyni zamanda bu vəziyyət Türkiyənin adadakı mövcud status-kvonun saxlanması istiqamətindəki siyasətinin böhrana uğramasına səbəb oldu. Beləliklə, icmalar arasında baş verən qarşıdurmalar adada ingilis istilasını altında iki xalqın birgə yaşaya biləcəyi dövlət modelini süquta uğrattı.

1956-cı ilin dekabr ayından etibarən A.Menderes hökumətinin Kipr siyasətində ciddi dəyişiklik özünü göstərmişdir. Artıq hökumət bu dövrədək

müdafiə etdiyi mövcud status-kvonun qorunub saxlanması və adanın Türkiyəyə qaytarılması tələbini yox, öz müqəddəratını təyin etmək və “taksim” fikrini irəli sürməyə başlamışdır [16, s.23]. Türkiyə hökuməti artıq 1956-cı ilin 20 dekabrından adanın Türkiyə və Yunanıstan arasında coğrafi “taksim” edilməsi [4, s.32] fikrini müdafiə etməyə başladı. Yunanıstanın mərhələli şəkildə Enosisi həyata keçirmək cəhdlərinin qarşısını almaq üçün türk hökuməti taksim siyasətini preventiv addım olaraq irəli sürmüşdür. Belə ki, A.Menderes hökuməti 28 dekabr 1956-cı ildə Kiprin iki icma arasında faktiki olaraq bölünmüş olması qarşısında adanın Yunanıstan və Türkiyə arasında bölüşdürülməsi fikrini ehtiva edən «taksim ideyası»nı dəstəklədiyini açıqlamışdır [3, s.126-127]. Lakin taksim ideyası adada hələ də böyük gücə malik olan İngiltərə tərəfindən müsbət qarşılanmadı. İngilis hökumətinin əsas məqsədi adadakı bazalarını zəmanət altına almaq idi və bu səbəbdən Kipr problemini özünün də söz haqqına sahib olacağı müstəqil Kipr dövlətinin qurulması yolu ilə həll etməyə çalışırdı.

Eyni zamanda 1956-cı ilin yanvarından etibarən İngiltərənin Kipr siyasətinin mülayimləşməsi də özünü göstərirdi. Belə ki, İngiltərə adada baş verən proseslərin davam etməsinin Kipr üzərindəki nəzarətinin tamam itirilməsi ilə nəticələnməyindən ehtiyatlanaraq liberal konstitusyon nizamının qurulması iqtisamətində səylərini artırmışdır. Bu istiqamətdə atılan ilk addım məşhur britaniyalı hüquqşünas Lord Radkliff tərəfindən Kiprin Konstitusiyasının layihəsinin hazırlanması oldu. Bu layihədə İngiltərənin adadakı mütləq hökmranlığının davam edəcəyi təməl kimi götürülmüşdür. Belə ki, layihəyə əsasən, Kiprin Konstitusiyası ada ingilislərin hakimiyyəti altında olduğu müddətdə hazırlanacaq, Kipr bir baza olaraq ingilis hökumətinin beynəlxalq öhdəliyində olacaq və İngiltərənin digər müttəfiq dövlətlərlə münasibətlərində İngiltərə tərəfindən istifadə ediləcəkdir. Konstitusiya layihəsinə görə, siyasi təmsilçilik sistemində Kiprin türk və yunan xalqları arasında bərabərliyin təsbit edilməsi başlıca prinsip kimi qəbul edilsə də, türklərin adada azlıq olduğu və əhalinin cəmi 20%-ni təşkil etdiyi faktı əsas götürülərək xalqlararası bərabərlik təmin edilməmişdir. Belə ki, 36 üzvlük Kipr Məclisində kiproli türklər 6, kiproli yunanlar isə 24 üzv ilə təmsil olunacaqdır, qalan 6 üzv isə Kipr Qubernatoru tərəfindən müəyyən ediləcəkdir. Yəni adada bütün idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsi ingilis qubernatorunun səlahiyyətinə verildi. Bundan başqa Konstitusiya layihəsinə görə, parlamentin yunan qrupuna öz icmasını maraqlandıran qanunları dəyişdirmə səlahiyyəti verilmiş, lakin türk deputatlarının belə haqqı qanunun yalnız parlament çoxluğu tərəfindən qəbul edilməsindən və ümumi qubernatorun təsdiqinə verilməsindən sonra təmin edilmiş olacaqdır. Kabinetdə də Kiprin türk icmasına 1 nazirliyin ayrılması nəzərdə tutulmuşdur [25].

Lord Radkliffin hazırladığı konstitusiya layihəsini Makarios sürgündə olduğundan nəzərdən keçirməkdən imtina etdi. Türkiyəyə və Yunanıstana birbaşa İngiltərə müstəmləkələr naziri Lennoks-Boyd tərəfindən şəxsən təqdim edilmiş bu

konstitusiyaya layihəsi Yunanıstan tərəfindən də qətiyyətlə rədd edildi, kipro tükrlər tərəfindən mənfi qarşılandı. Bu çərçivədə baş nazir A.Menderes ilə Lennoks-Boyd arasında 16 dekabr 1956-cı ildə görüş keçirildi. Görüş zamanı İngiltərənin ada xalqına öz müqəddəratını təyin etmə haqqını vermək niyyətini duyan Menderes bildirmişdir ki, konstitusiyaya mətnində sadəcə “öz müqəddəratını təyin etmə haqqı”nın verildiyi qeyd edilərsə, bu, türk ictimaiyyəti tərəfindən Enosisə doğru bir addım kimi qiymətləndiriləcəkdir və bu səbəbdən də konstitusiyaya mətninə öz müqəddəratını təyin etmə haqqı ilə yanaşı, tükrlərə “taksimi istəmə haqqı”nın da verilməsinin qeyd edilməsini istəmişdir. Nəticədə Lennoks-Boyd layihə mətnində Menderesin fikirlərinə uyğun dəyişiklik etmişdir. Belə ki, konstitusiyaya layihəsində Menderesin istəyi nəzərə alınaraq dəyişdirilən ifadə belədir: “Bu o deməkdir ki, öz müqəddəratını təyin etmə tətbiq edilərsə, bu halda adanın beynəlxalq statusunun dəyişdirilməsi məqsədilə seçki keçiriləcək, kipro tükrlər taksimi seçmək hüququna malik olacaqlar” [7, s.80].

19 dekabr 1956-cı ildə Lennoks-Boyd İngiltərə parlamentində verdiyi bəyanatda Menderesin istəyi ilə etdiyi dəyişiklik haqqında belə demişdir: “...Lord Redkliffin hazırladığı Konstitusiyaya ingilis hakimiyyəti altında muxtar Kipr dövlətini formalaşdırmaqdadır. Adanın mümkün statusuna gəlinə, Zati-alilərinin Hökuməti öz müqəddəratını təyin etmə prinsipini tanıdığını təsdiq edir. Millətlərarası və strateji durum imkan verdikdə, muxtar idarəçiliyin də qənaətbəxş işləməsi şərtilə Zati-alilərinin Hökuməti öz müqəddəratını təyin etmə prinsipinin tətbiqi məsələsini yenidən nəzərdən keçirməyə hazır olacaqdır. Bu zaman gəldiyində, yeni şərtlər nəzərə alındıqda öz müqəddəratını təyin etmə prinsipinin tətbiqinin Kiprin xüsusi vəziyyətində türk icmasına Kiprin yunan icmasından daha az olmayacaq şəkildə, öz gələcək statusunu təyin etmə azadlığını verəcək tərzdə icrasını təmin etmək Zati-alilərinin Hökumətinin məqsədi olacaqdır...” [7, s.82].

Bu hadisədən sonra Türkiyənin Kipr siyasətinin dəyişdiyi və Kiprin Konstitusiyaya layihəsinin məqbul hesab edildiyi baş nazir A.Menderesin 28 dekabr 1956-cı il tarixli bəyanatında açıq şəkildə görünməkdədir. Belə ki, TBMM-də çıxış edən Adnan Menderes Türkiyənin Kipr siyasətində etdiyi dəyişikliyi belə ifadə etmişdir: “Türk hökuməti taksim məsələsini bir iltifat təklifi kimi qəbul edir... Adanın taksimi oradakı həmvətənlərimizin türk bayrağı altında yaşamalarını təmin edəcək və Kipr Türkiyə üçün hər hansı bir təhdid meydanı olmaqdan tamamilə çıxacaqdır... Lakin dünyanın bu qarışıq zamanında Türk dövlətinin problemləri Kipr adasından ibarət deyildir. Türkiyə bütün maddi, mənəvi potensialı ilə bu Kipr məsələsinə özünü bağlayacaq bir dövlət deyildir. Bunu saxlayaq, belə bir hərəkət millətlərin ictimai həyatları təhlükədə olduğu zamanda həm özümüzə daha böyük qayğılar, həm də dünyanın başına daha böyük müşkül məsələlər açmaqdan başqa bir şey ifadə etməyəcəkdir” [5, s.357]. Bu tarixdən sonra baş nazirlə yanaşı, digər hökumət nümayəndələri də adanın Yunanıstan və Türkiyə arasında bölünməsinin tərəfdarı olduğunu dəfələrlə bəyan etmişlər. Digər tərəfdən 1956-cı ilin payızında

Yunanıstanın səlahiyyətli nümayəndələrinin də Türkiyəni problemin həllinə razı salmaq baxımından taksim formuluna meyilli olduğu nəzərə çarpırdı. Nihat Erimin 24 dekabr 1956-cı il tarixli hesabatında taksim fikrinin Türkiyə, İngiltərə, Yunanıstan, ABŞ hökumətləri arasında gizli və rəsmi bir sıra görüşlərdə müzakirə olunduğu və hətta Belçika Xarici işlər naziri M.Speakın vasitəçilik təklif etdiyi açıqca qeyd edilmişdir. Bu siyasətin həyata keçirilməsi ilə bağlı əsas çətinlik isə adada icmaların birgə yaşadığı bölgələrin çox olması səbəbindən taksim variantının nəzərdə tutduğu məcburi mübadilənin mənfə təsirlərinin böyük olacağı idi [15, s.141].

Lakin Radkliffin Konstitusiya layihəsinin kipli yunanlar və Yunanıstan tərəfindən rədd edilməsi nəticəsində ingilis hökuməti sürgün etdiyi Makariosu azadlığa buraxaraq onunla yenidən danışıqlara başladı. Kipr məsələsində BMT-nin qərarına görə, adanın gələcəyi haqqında danışıqların 3 dövlət arasında keçirilməsi əvəzinə, Makariosla ingilis hökuməti arasında keçirilməsi Türkiyə ictimaiyyətində ciddi reaksiya doğurdu. Menderes hökuməti ingilis hökumətinin Yunanıstan və Makariosla görüşməsindən narahat olaraq taksim fikrini təkidlə müdafiə etməyə başladı. Bu dövrdə ingilislərin EOKA-cılara qarşı nəzarəti yüngülləşdirmələri EOKA-nın türklərə qarşı fəaliyyətlərini gücləndirməsinə imkan verdi. Kiprdə bir müddət əvvəl başlamış icmalararası toqquşmaların getdikcə daha da şiddətli hal alması nəticədə Yunanıstan-Türkiyə münasibətlərinə də ciddi təsir göstərdi. Hələ 1956-cı ilin sentyabrından etibarən Amerika mətbuatında Makariosun və kipli yunanların xeyrinə məlumatlar dərc edilməyə başlamışdır [12]. Amerika hökumətinin də 1957-ci ildə Kipr məsələsində Yunanıstanın mövqeyindən çıxış etməsi xarici siyasətini NATO və Amerika ilə olan mənfəət birliyi üzərində qurmuş Türkiyə hökumətində çaşqınlığa səbəb oldu və taksim fikri Türkiyə iqtidarı tərəfindən daha təkidlə səsləndirilməyə başlandı. Qeyd edilənlərin nəticəsi olaraq 1958-ci ilin əvvəllərində Türkiyə Kipr məsələsində daha fəal siyasət həyata keçirməyə və taksim fikrinin qəbul edilməsi üçün böyük təbliğat kampaniyasına başladı. Bu dövrdə İngiltərə tərəfindən öz gələcəyini müəyyən etmək istiqamətində problemin həllini nəzərdə tutan Fut Planı (Foot) irəli sürülmüşdür. Lakin iki icmanın bir yerdə yaşamasına əsaslanan Plan taksimi inkar etdiyi üçün Türkiyə tərəfindən rədd edildi [9, s.39]. Bu addımı ilə Türkiyə taksim fikrində qətiyyətli mövqeyini bir daha nümayiş etdirmişdir. İngiltərə də öz siyasətində Yunanıstanla yaxınlaşma istiqamətində manevr dəyişikliyi etdi. Nəticədə Türkiyə-İngiltərə münasibətləri də gərginləşdi. 27 yanvarda Kiprdə nəşr olunan Bozqurd Qəzetində 26 yanvarda İngiltərə xarici işlər naziri Selvin Lloydun Ankaraya səfər edərək İngiltərə hökumətinin taksim fikrini qəbul etdiyini ehtiva edən yalan xəbər yayınlanmışdır. Nəticədə kipli türklər bu münasibətlə meydanlara çıxmış, ingilis əsgərləri isə mitinqləri yatırtmaq üçün əhalinin üzərinə yürümüşdür. Girnə qapısından Atatürk Meydanına tərəf ingilis əsgərlərinin hücumları nəticəsində bir neçə türkün qətlə yetirilməsi Türkiyəni ayağa qaldırdı.

İyun ayında İstanbulda 300 min nəfərlik mitinq keçirilərək “Ya taksim, ya ölüm” şüarları ilə Türkiyənin qətiyyətli mövqeyi beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırıldı.

Baş verən hadisələr Türkiyə ictimaiyyətində İngiltərə əleyhdarlığının son həddə çatdığına təcəssümü idi. İngiltərənin mövqeyinin dəyişməsi Demokrat Partiya iqtidarının da İngiltərənin əleyhinə siyasət izləməyə başlamasına səbəb oldu. Belə ki, Türkiyə hökuməti Kipr məsələsində İngiltərəyə qarşı Bağdad Paktını istifadə etmişdir. Məlum olduğu kimi, 1955-1958-ci illərdə qüvvədə olmuş bu Pakt Türkiyə, İran, İraq, Pakistan və Böyük Britaniya arasında Sovet İttifaqının Orta Şərqdə güclənməsinin qarşısını almaq məqsədilə bağlanmış təhlükəsizlik və müdafiə haqqında müqavilə idi. Bu Pakt həmçinin İngiltərənin Orta Şərqdəki gücünü SSRİ-yə qarşı qoruyan sədd rolunu oynayır. Türkiyənin Bağdad Paktını İngiltərəyə qarşı təhdid kimi istifadə etməsi A.Menderesin 22 may 1958-ci ildə nitqində də açıq şəkildə özünü göstərmişdir: “...İngiltərəyə qarşı bizim silahımız qənaətimcə, Bağdad Paktı olmalıdır. Əslində bu Pakt görünüşdə kifayət qədər mühüm bir paktdır. Yəni Rusiyaya qarşı, slavyan qüvvələrinə qarşı bizim, NATO-nun çəmbərinin bir halqasından ibarətdir. Lakin bu elə bir halqadır ki, bu halqa təəssüf ki, bütün gücü ilə türk millətinin boynundan asılmışdır...” [13, s.265].

Artıq İngiltərə yalnız bir icmanın tələblərini diqqətə alaraq Kiprdə hakimiyyətini davam etdirə bilməyəcəyini anlayırdı və buna görə də İngiltərə baş naziri Harold Makmillan tərəfindən hazırlanmış yeni Plan irəli sürdü. 19 iyun 1958-ci ildə parlament qarşısında bəyanatla çıxış edən Harold Makmillan Kiprlə bağlı Tərəfdaşlıq planı adlandırdığı planını belə təqdim etdi: “Kipr nəinki Birləşmiş Krallıqla, eyni zamanda Britaniya Birliyi ilə, həmçinin Yunanıstan və Türkiyə ilə assosiasiyanın üstünlüklərindən istifadə etməlidir... Adada nümayəndəli idarəçilik sistemi təsis ediləcək, bu sistemdə hər bir icma öz kommunal işlərində muxtariyyətə malik olacaqdır... Kiprli yunan və türkləri məmnun etmək üçün Ülyahzrətlərinin hökuməti Türkiyə və Yunanıstan tərəfindən tanınmaq üçün Yunanıstan və Türkiyə vətəndaşlığının verilməsini salamlayır, eyni zamanda Britaniya vətəndaşlığını da saxlamaq imkanı verir... Yeni konstitusiyanın ən vacib elementləri aşağıdakılar olacaq:

a) iki icmanın hər biri üçün ayrıca nümayəndələr palatası yaradılacaq və bu palatalar icma işlərində yekun qanunvericilik hüququna malik olacaqdır.

b) Ümumi işlər və daxili təhlükəsizlik məsələləri ilə yanaşı, daxili idarəetmə səlahiyyətləri qubernatorun rəhbərlik etdiyi Şuraya həvalə ediləcək. Şuraya Yunanıstan və Türkiyə hökumətlərinin nümayəndələri, həmçinin dördü kiprli yunan və ikisi kiprli türk olmaqla Nümayəndələr Palatasından seçilmiş altı nazir daxil olacaqdır.

c) Yunanıstan və Türkiyə hökumətlərinin nümayəndələri ilə məsləhətləşmələrdən sonra Qubernator hər iki icmanın maraqlarının müdafiəsini təmin etmək üçün ehtiyat səlahiyyətlərinə malik olacaq.

d) Yunanıstan və Türkiyə hökumətlərinin nümayəndələri ilə məsləhətləşmələrdən sonra xarici əlaqələr, müdafiə və xarici təhlükəsizlik müstəsna olaraq Qubernatorun səlahiyyətində qalacaq.

e) Yunanıstan və Türkiyə hökumətlərinin nümayəndələri ayrı-seçkilik hesab etdikləri istənilən qanunvericilik aktını qərəzsiz məhkəmə tərəfindən baxılmasını tələb etmək hüququna malik olacaqlar” [28].

Makmillan parlament qarşısındakı bəyanatında həmçinin qeyd etmişdir ki, planın üstünlüklərini tam şəkildə həyata keçirmək üçün açıq-aydın görünür ki, zorakılıq dayandırılmalıdır və bunu nəzərə alaraq əlahəzrət hökuməti fəvqəladə vəziyyətin yumşaldılması istiqamətində ardıcıl addımlar atmaq və son nəticədə fəvqəladə vəziyyətə son qoymaq niyyətindədir. Makmillan planına görə, bu proses təhlükəsizlik məqsədilə adadan çıxarılmış kiplilərin adaya qaytarılmasını da ehtiva edirdi.

Enosisin gerçəkləşməsini inkar edən bu tərəfdaşlıq planı Türkiyə tərəfindən qəbul edilmişdir. Türkiyə problemin yekun həlli üçün Yunanıstan və İngiltərənin də iştirakı ilə konfrans çağırılmasını istəmiş, əgər Yunanıstan konfransda iştirak etməkdən imtina edərsə, məsələnin İngiltərə ilə Türkiyə arasında həll edilməsi istiqamətində tələbini İngiltərənin Ankaradakı səfiri vasitəsilə İngiltərə XİN-ə çatdırmışdır. Lakin İngiltərə Yunanıstan və EOKA-nın məsələdən kənar qoyulmasının Kiprdəki vəziyyəti daha da ağırlaşdıracağını düşünərək, Ankara və Afinada həyata keçirdiyi bir sıra görüşlərdən sonra Yunanıstan tərəfinin lehinə bəzi dəyişikliklər edərək Makmillan Planını yenidən tərəflərə təqdim etdi. Təklif Yunanıstan tərəfindən yenə rədd edildi, Türkiyə isə 25 avqust 1958-ci ildə planı qəbul etdi. 1 oktyabr 1958-ci ildə Türkiyənin təmsilçisi Burhan İşin Kiprdə vəzifəsinin icrasına başladı [1, s.943].

Beləliklə, Türkiyənin Kiprdə baş verənlərə birbaşa müdaxilə etmək imkanı əldə etməsi və bununla da taksimin gerçəkləşməsi ehtimalının artması kipli yunanları bərk narahat etməyə başladı. Bu səbəbdən kipli yunanlar Makmillan Planının həyata keçməsinin qarşısını almağa çalışırdı. Yunanıstan planın gerçəkləşməsinə mane olmaq üçün 15 sentyabr 1958-ci ildə, daha sonra 25 noyabr 1958-ci ildə BMT-yə müraciət etsə də, müraciəti rədd edildi. Və nəhayət, 5 dekabrda BMT-nin Türkiyənin razılığı olmadan Kiprin gələcəyi ilə bağlı qərar alınmayacağı haqqında qətnaməsi Yunanıstanın məğlubiyyəti demək idi [8, s.280-296]. BMT-yə müraciətlərinin heç bir nəticə vermədiyini görə Yunanıstan danışıqlara qoşulmağı qəbul etdi. Türkiyə də problemin yekun həllinin zəmini olaraq iki icmalı quruluşu qəbul etmişdir. Çünki bu formul ən azından türk icmasını hər hansı azlıq statusundan azad edir, yeni nizamın yaradıcılarından birinə çevirirdi. Eyni zamanda Türkiyə bu yolla Enosisin qarşısını alacaq təsirli zəmanət sistemi yaratmaq istəyirdi.

Beləliklə, ABŞ-ın da məsələyə müdaxilə etməsindən sonra 1958-ci ilin dekabrında Yunanıstan və Türkiyə «Enosis» və «Taksim»dən imtina etdiklərini

açıqladılar və tərəflər Kiprin gələcəyini müəyyənləşdirmək üçün İngiltərənin dəvəti ilə yenidən Sürix və Londonda görüşdülər. 20 yanvar 1959-cu ildə İsveçrənin Sürix şəhərində Türkiyə xarici işlər naziri Fatin Rüştü Zorlu ilə Yunanıstan xarici işlər naziri Evangelos Averoff, 5 fevralda isə Türkiyə ilə Yunanıstan baş nazirləri A.Menderes və K.Karamanlis arasında danışıqlar baş tutdu. 1959-cu il 11 fevral tarixində Sürix Sazişi, 19 fevral tarixində isə İngiltərə baş naziri H.Makmillan, Türkiyə baş naziri A.Menderes və Yunanıstan baş naziri K.Karamanlis tərəfindən London Sazişi imzalandı. 1959-cu ildə Sürix və London konfranslarının nəticəsində müstəqil Kipr Respublikasının qurulması qərarına gəldi. Danışıqların nəticəsində qəbul edilən müstəqillik və konstitusiya layihə mətnləri Kipr Quruluş Sazişi, Əməkdaşlıq Sazişi və Zəmanət Sazişinin təməlini qoydu. Belə ki, Sürix-London Sazişlərində müəyyən olunmuş əsaslara müvafiq olaraq 19 fevral 1959-cu ildə Kipr Respublikasının Konstitusiyası təsdiq edildi, Zəmanət və İttifaq haqqında Sazişlər 3 ölkə təmsilçiləri tərəfindən imzalandı [6, s.85-101]. Zəmanət haqqında Sazişə görə, yaradılacaq dövlətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiya quruluşu İngiltərə, Yunanıstan və Türkiyənin zəmanəti altına alındı. Həmçinin sazişə görə, zəmanətçi dövlətlər ortaq hərəkət etmək məsələsində razılığa gələ bilmədikdə dövlətlər birtərəfli hərəkət etmək haqqına sahib oldular [26]. Məhz bu son maddə Türkiyənin Kiprə 1974-cü ildə müdaxiləsinin hüquqi əsaslarından biri olmuşdur.

1959-cu ilin 6 iyulunda Türkiyə prezidenti Cəlal Bayar Yunanıstanın Ankaradakı səfiri M.George Pasmazoğlunu qəbul etdi. Görüşdə Yunanıstanın əldə edilmiş razılışmadan məmnun olduğunu Türkiyə prezidentinə çatdıran səfir Kipr Konstitusiyasının qəbulundan və Kiprdə ilk seçkilər keçirildikdən sonra iki dövlət başçısının Kiprə birlikdə səfərinin Sürix-London danışıqlarının nəticələrinin iki dost millət tərəfindən də qəbul edilmiş bir anlaşma olduğunu bir daha sübut edəcəyinə inamını ifadə etmişdir. C.Bayar da bu təklifi müsbət qarşılamış, Yunanıstanla daim dostluq münasibətlərini davam etdirməkdən məmnun olacağını ifadə etmişdir [24].

Türkiyə-Yunanıstan münasibətlərində müsbət dəyişikliklərin baş verməsinə baxmayaraq, Kiprdə vəziyyət dəyişməz olaraq qalırdı. Bu baxımdan Kiprdə icmalararası gərginliyin hər an şiddətlənə bilmə ehtimalının Türkiyə-Yunanıstan münasibətlərində yaranmış dostluq ab-havasının zədələnməsinə, ən əsası isə Kipr məsələsində varılmış nəticənin keçərsiz olmasına səbəbiyyət verəcəyindən ehtiyatlanan Türkiyə hökuməti Rauf Denктаşı və Kipr Milli Gənclik Təşkilatının lideri Cəlal Hordeni bu məsələnin müzakirəsi üçün Türkiyəyə dəvət etdi. Müzakirələr zamanı Kiprdə yunanların türklərə qarşı təzyiqlərinin qarşısını almaq məqsədilə yaradılmış müqavimət hərəkəti olan Milli Gənclik Təşkilatının o dövrdəki həssas günlərdə öz fəaliyyətinə diqqət yetirməsi xahiş edilmişdir [27]. Göründüyü kimi, Türkiyə hökuməti uzlaşdırıcı mövqe nümayiş etdirmiş, əldə edilmiş sazişlərin gerçəkləşməsinə mane ola biləcək hər hansı gərginliyin

yanarmaması üçün səy göstərmişdir.

Beləliklə, 1960-cı ilin 15-16 avqust tarixlərində adada iki icmalı dövlət quruluşuna sahib Kipr Respublikası yaradıldı, Sürix və London Sazişləri ilə Kipr türk xalqı yeni konstitusion quruluşun yaradıcı ortaqlarından biri kimi dövlət idarəçilik strukturlarında təmsilçilik haqqı əldə etdi. Həmçinin Lozanna Müqaviləsi ilə Kipr üzərində bütün hüquqlarını itirmiş Türkiyə də zəmanətçi dövlət kimi yenidən Kiprdə söz haqqı qazandı. Belə ki, NATO üzvü olan Türkiyə və Yunanıstan adada hərbi birliklər saxlamaq, İngiltərə ilə yanaşı, Zəmanət Sazişi çərçivəsində adaya çoxtərəfli və ya birtərəfli müdaxilə etmək haqqına sahib oldu. Məhz bu zəmanət haqqı 20 iyul 1974-cü ildə Türk Silahlı Qüvvələri tərəfindən Kipr Sülh Hərəkətinin gerçəkləşdirilməsinə qanuni əsas verdi. Bu mənada Adnan Menderes iqtidarının Kipr siyasəti istiqamətində əhəmiyyətli dəyişiklik edərək tarixi diplomatik uğur əldə etdiyini demək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. *Ahmet Gazioğlu*. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kıbrıs, Türkler, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002
2. *Aydın Tarihi* dergisi, Sayı: 261, Ağustos 1955
3. *Balcı Ali*. Türkiye dış politikası: ilkeler, aktörler ve uygulamalar, İstanbul, Alfa Basım, 2017
4. *Emrah Balıkcıoğlu*. Kıbrıs Müzakerelerinde "Taksim" Tartışmaları (1956-1959), VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi / International Journal of Historical Researches, v. 1, Sayı 2, 2016
5. *Ergenekon Savrun, Melih Tinal*. Soğuk Savaş Döneminde İngiltere Ve Türkiye'nin Kıbrıs Politikaları (1955-1964) // Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal Of Modern Turkish History Studies XVII/34, Bahar/Spring, 2017
6. *Esra Değerli*. Demokrat Parti Döneminde Türkiye'nin Kıbrıs Politikası (1950-1960) // Gazi Akademik Bakış Dergisi, 6 (11), 2012
7. *European Yearbook of Minority Issues*, Hague, Eurac Research, v. 1, 2001
8. *Evangelos Averoff*. The Lost Opportunities: The Cyprus Question(1950-1963), Aristide D Caratzas Publication, 1986
9. *Fahir Armaoğlu*. The Uneasy Birth of Cyprus Republic: 1954-1958, Dış Politika, v. 4, No: 2-3, 1974
10. *Faruk Sönmezoglu*. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kıbrıs Politikası (1945'den Günümüze) // Türk Dış Politikası Cumhuriyet Dönemi, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2008
11. *İsmail Bozkurt*. KKTC'de Siyasi Partiler: Siyasal Örgütlenme və Kıbrıs Sorunu ile AB'ye bakış açıları // AB ve Kıbrıs: bugünü ve geleceği, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2002
12. *John Phillip*. The Tragicomedy of Cyprus, Harper's Magazine, June 1956

13. *Mustafa Albayrak*. Türkiyenin Kıbrıs Politikaları (1950-1960) // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt 46, Sayı, XVI, mart, 2000
14. *Mustafa Ekincikli*. İnönü-Bayar Dönemleri Türk Dış Siyaseti, 2. Baskı, Ankara, Berikan Yayınları, 2010
15. *Nancy Crawshaw*. Cyprus: Conflict and Reconciliation // The World Today, v.15, No: 4, April 1959
16. *Nihat Erim*. Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara, 1975
17. *Sabahattin İsmail*. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Doğuşu-Çöküşü ve Unutulan Yıllar (1964-1974), KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Lefkoşa, 1992
18. *Sedat Simavi*. Yine Türk. Kıbrıs // Hürriyet, 25 Şubat 1951
19. *Stephen G. Xydi* Toward Toil and Moil in Cyprus, The Middle East Journal, v.20, No1, Winter, 1966
20. *Şükrü Gürel*. Kıbrıs Tarihi (1878-1960), Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika, C.2, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985
21. Turkey and Cyprus: A Survey of the Cyprus Question with Official Statements of the Turkish viewpoint, Press Attache's Office, Turkish Embassy, London, 1956
22. Application, under the auspices of the United Nations, of the principle of equal rights and self-determination of peoples in the case of the population of the Island of Cyprus // <http://www.worldlii.org/int/other/UNGA/1954/92.pdf>
23. British Cyprus (1914-1960) // University of Central Arkansas, Political Science // <https://uca.edu/politicalscience>
24. Cumhurbaşkanımızın Yunan Büyükelçisi ile Kıbrıs türk-yunan ilişkileri konularındaki mülakat proseverbali, belge tarihi 07.07.1959 // <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
25. Cypru Lord Radcliffe's Proposals // <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1956/dec/19/cyprus-lord-radcliffes-proposals>
26. Garanti Antlaşması, Zürich, 11 Şubat 1959 // <http://www.mfa.gov.tr>
27. İçişleri Bakanı Namık Gedik'in Kıbrıs hakkında Nihat Erim'e sunduğu bilgi, belge tarihi 27.08.1959 // <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
28. Statement of the Prime Minister Mr. Harold MacMillan in parliament, 19 June 1958 // <https://www.parliament.uk/>

Redaksiyaya daxil olub 16.07.2021